

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XVIII

DAWNE MAPY JAKO ŹRÓDŁA
W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH
I HISTORYCZNYCH

Polish Academy of Sciences • Institute of the History of Science
Team for the History of Cartography

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin
Department of Cartography and Geomatics

Catholic University of Lublin
Institute for the Historical Geography of the Church in Poland
Institute of Geodesy and Cartography in Warsaw

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY Volume XVIII

OLD MAPS AS A SOURCE IN GEOGRAPHICAL AND HISTORICAL RESEARCH

Edited by
Beata Konopska i Jerzy Ostrowski

Warsaw 2014

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
Zespół Historii Kartografii

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Zakład Kartografii i Geomatyki

Katolicki Uniwersytet Lubelski
Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce
Instytut Geodezji i Kartografii w Warszawie

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII Tom XVIII

DAWNE MAPY JAKO ŹRÓDŁA W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH I HISTORYCZNYCH

Pod redakcją
Beaty Konopskiej i Jerzego Ostrowskiego

Warszawa 2014

Opracowanie redakcyjne
Beata Konopska, Jerzy Ostrowski

Współpraca redakcyjna
Paweł Cebrykow, Krzysztof Kałamucki

Recenzenci
Prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
Prof. dr hab. Andrzej Ciołkosz

Tłumaczenie przedmowy i części streszczeń na język angielski
Ilona Wojciechowska
Tłumaczenie części streszczeń – autorzy

Opracowanie techniczne i przygotowanie do druku
Signum CM Cezary Mazur

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

Instytut Geodezji i Kartografii
ul Modzelewskiego 27, 02-689 Warszawa,
e-mail: igik@igik.edu.pl

© by: IHN PAN, IGiK

ISSN: 0138-0850

ISBN: 978-83-86062-18-8
ISBN: 978-83-60024-19-5

Druk i oprawa: Drukarnia nr 1, Warszawa

SPIS TREŚCI

<i>Beata Konopska, Jerzy Ostrowski</i> Przedmowa	11
<i>Joanna Plit</i> Analizy geograficzne i historyczne dawnych map	19
*	
<i>Jerzy Ostrowski</i> Praca Henryka Merczynga z 1913 roku o radziwiłłowskiej mapie Litwy i jej wpływ na polskie badania dokładności dawnych map (w setną rocznicę publikacji)	35
<i>Kamil Nieścioruk</i> Weryfikacja wiarygodności treści map dawnych z wykorzystaniem cyfrowego modelu wysokości i podstawowych atrybutów topograficznych	53
<i>Maria Jankowska</i> Kryteria oceny map jako źródła informacji o dziedzictwie kulturowym wsi na przykładzie Wielkopolski	65
<i>Jakub Kuna</i> Problem uwspółcześnienia formy prezentacji map dawnych	79
**	
<i>Adam Linsenbarth</i> Mozaikowa mapa z Madaby z VI wieku cennym źródłem informacji geograficznych, historycznych i biblijnych	93
<i>Kazimierz Kozica</i> Wrocławski przedwojenny egzemplarz mapy Europy Gerarda Mercatora (1554)	111
<i>Piotr Grabowski</i> Obraz historycznej Warmii na mapach włoskich i francuskich kartografów w XVI–XVIII wieku	121
<i>Andrzej Janeczek</i> Rękopiśmienna mapa cyrkulu zamojskiego z austriackiego Archiwum Wojennego i jej relacja do zdjęcia józefińskiego Galicji (1779–1783)	133

Bogdan Wolak

- Próba oceny obrazu rzeźby terenu na mapie Schroettera
w skali 1:152 000 (1802–1810) 145**

Michał Trzewik

- Układ przestrzenny miasta Lublina
na przełomie XVIII i XIX wieku na planach austriackich
przechowywanych w Archiwum Wojennym w Wiedniu 155**

Dariusz Lorek

- Kartograficzny obraz Poznania w okresie zaborów 169**

Teresa Bogacz

- Mapy Lubina z XIX i XX wieku jako źródło do badań
nad rozwojem przestrzennym miasta 181**

Wojciech Mielewczyk

- Środowisko geograficzne na XIX-wiecznych mapach wsi
na przykładzie zbiorów Muzeum Narodowego Rolnictwa
i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie 193**

Lucyna Szaniawska

- Joachim Lelewel jako badacz dawnych opisów świata
i twórca „krajobrazów” 209**

Adrianna Szczerba

- Mapy archeologiczne zachodnich guberni
Imperium Rosyjskiego 237**

Tomasz Olenderek

- Charakterystyka dawnych map leśnych 251**

Waldemar Spallek

- Kształtowanie się koncepcji map ogólnogeograficznych
w świetle polskich atlasów szkolnych wydanych do 1939 roku 263**

Beata Konopska

- Atrybut miejsca w czasie jako właściwość dawnych map
z punktu widzenia antropologii kulturowej na przykładzie
publikacji okresu PRL 285**

Dorota Jutrzenka-Supryn

- Zagadnienie rekonstrukcji treści i obrazu w zabytkowych
mapach i globusach 301**

Joanna Sroka

Atlas Silesiae w zbiorach polskich – technologia wykonania i konserwacja (zarys problematyki)	321
--	------------

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa,

Anna Synajewska-Przybyś, Tomasz Klepka

Możliwości badania materiałów drukowanych z użyciem techniki optycznej, polaryzacyjnej i konfokalnej oraz SEM-EDS	337
--	------------

Roman Czaja, Zenon Koziel,

Radosław Golba, Agnieszka Pilarska

Atlas historyczny miast polskich	349
---	------------

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa

Toponimy na mapach Półwyspu Kolskiego jako przykład bogactwa etnograficznego regionu	353
---	------------

CONTENTS

Beata Konopska, Jerzy Ostrowski

Preface	15
----------------------	-----------

Joanna Plit

Geographical and historical analyses of old maps	19
---	-----------

*

Jerzy Ostrowski

The work of Henryk Merczyng from 1913 on the Radziwill map of the Grand Duchy of Lithuania and its influence on the Polish research on the accuracy of old maps (on the hunderth anniversary of publication)	35
---	-----------

Kamil Nieścioruk

Verification of content credibility of old maps with application of digital elevation model and basic topographic attributes	53
---	-----------

Maria Jankowska

Evaluation criteria for maps as a source of information about the cultural heritage of the countryside based on the example of Wielkopolska	65
--	-----------

Jakub Kuna

The problem of contemporization of the form of presentation of old maps	79
--	-----------

**

Adam Linsenbarth

The Madaba Mosaic Map from the 6th century – a source of information for geographical, historical and Bible studies	93
--	-----------

Kazimierz Kozica

The Wroclaw pre-war copy of the map of Europe by Gerard Mercator (1554)	111
--	------------

Piotr Grabowski

The picture of the historical Warmia on the maps of Italian and French cartographers in the 16th–18th centuries	121
--	------------

Andrzej Janeczek

- The manuscript map of Zamość district from the Austrian War Archives and its relation to the Joseph's survey of Galicja (1779–1783) 133**

Bogdan Wolak

- Analysis of the presentation of relief on the Schroetter's map, scale 1:152,000 (1802–1810) 145**

Michał Trzewik

- Spatial layout of Lublin at the turn of the 18th century on Austrian city maps stored in the Vienna War Archives 155**

Dariusz Lorek

- Cartographic image of Poznań in the time of partitions 169**

Teresa Bogacz

- Maps of Lubin from the 19th and 20th centuries as the source for research on the spatial development of the city 181**

Wojciech Mielewczyk

- The geographical environment on the 19th century maps of villages based on the collection of the National Museum of Agriculture and Agricultural-Food Industry in Szreniawa 193**

Lucyna Szaniawska

- Joachim Lelewel as an investigator of old world's descriptions and author of "landscapes" 209**

Adrianna Szczerba

- Archeological maps of western provinces of the Russian Empire 237**

Tomasz Olenderek

- Characteristics of old forest maps 251**

Waldemar Spallek

- Evolution of the concept of general reference maps in the light of Polish school atlases published until 1939 263**

Beata Konopska

- Attribute of place in time as a feature of old maps from the perspective of anthropology of culture based on publications of Polish People's Republic period 285**

Dorota Jutrzenka-Supryn

- Problems of content and image reconstruction
in historical maps and globes 301**

Joanna Sroka

- Atlas Silesiae* in the Polish collections – technology
of binding and conservation (outline of problems) 321**

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa,

Anna Synajewska-Przybyś, Tomasz Klepka

- The possibilities of printed materials research
with the use of optical, polarization, confocal
and SEM-EDS techniques 337**

Roman Czaja, Zenon Koziel,

Radosław Golba, Agnieszka Pilarska

- The Historical Atlas of Polish Towns 349**

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa

- Toponyms on maps of the Kola Peninsula as an example
of the ethnographic wealth of the region 353**

Dariusz Lorek

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Kartograficzny obraz Poznania w okresie zaborów

1. Wprowadzenie

W 1814 roku po decyzjach Kongresu Wiedeńskiego Wielkopolska została na ponad sto lat przekazana pod rządy króla Prus. W związku z tym XIX wiek w historii Poznania był to okres, w którym podejmowane działania i nowe inwestycje związane były z germanizacją tych terenów. Do istotnych zmian doszło na przełomie wieków i przejawiały się w bardziej radykalnych działaniach zmierzających do podkreślenia pruskiego charakteru tych obszarów. Poza próbami ingerencji w kulturę i życie społeczne poznaniaków, ważnym elementem tego procesu było tworzenie odpowiedniego wizerunku miasta. Poszczególne budowle, sposoby zagospodarowania przestrzeni i stosowane rozwiązania miały przypominać ludności o potęgze cesarstwa i wywoływać związane z tym odczucia.

Na dawnych mapach i planach zapisany został stan miasta z przełomu XIX i XX wieku, postępujące zmiany i ich końcowy efekt. Dzięki dawnym opracowaniom kartograficznym możliwe stało się prześledzenie pomysłów, założeń i zasad, jakie przyświecały ówczesnym władzom. Odzwierciedlają one nieprzypadkową różnorodność jakościową stawianych budowli i tworzonych form, a także pokazują bardzo ważną dla realizowanej koncepcji, starannie zaplanowaną strukturę przestrzenną. Należy zaznaczyć, że publikowane wówczas plany, mapy, pocztówki i informacje o mieście były również przejawem ukierunkowanej polityki. Poza ingerencją w rzeczywisty krajobraz miasta podejmowano także działania w kierunku jego reklamy, co miało służyć sprowadzaniu ludności niemieckiej na nowe tereny. Dokładne plany miasta zawierały wszelkie szczegóły, które odzwierciedlały jego nowy wizerunek.

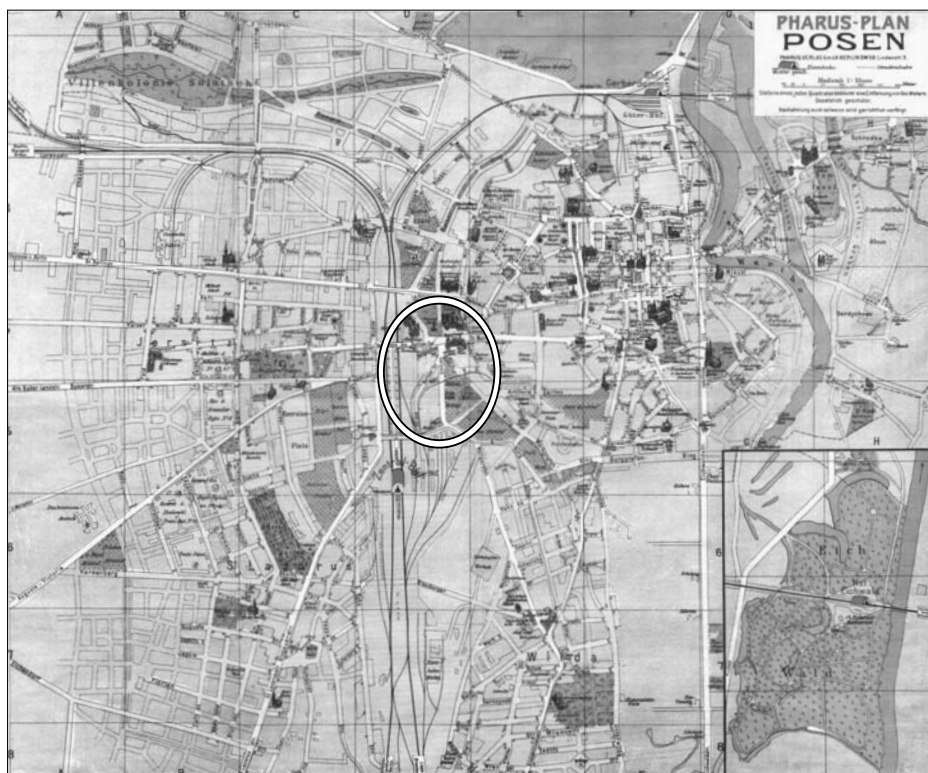
Celem podjętych badań stało się pokazanie na podstawie materiałów kartograficznych nowego sposobu organizacji miasta według realizowanej ideologii zaborcy. Przeprowadzona została analiza topografii miasta pod kątem realizacji nowej koncepcji jego funkcjonowania. Obok unikatowych opracowań kartograficznych i literatury cennym źródłem były ryciny i pocztówki z przełomu XIX i XX wieku.

2. Postępowanie badawcze

W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku Poznań był bardzo silnie ufortyfikowany. Ówczesne centrum miasta otoczone było dziełami twierdzy poligonalnej, a w promieniu pięciu kilometrów znajdował się pierścień rozmieszczonych równomiernie fortów artyleryjskich. Jako obiekt obronny twierdza funkcjonowała bardzo dobrze, jednak zdominowała miasto i z czasem stawała się coraz większym ograniczeniem dla Poznania. Prowadzona przez Prusy polityka zakładała zasiedlanie tych terenów przez ludność pochodzenia niemieckiego. Tu jednak doszło do paradoksalnej sytuacji, gdyż pogarszające się warunki życia w mieście powodowały odpływ tej ludności. Władze stanęły przed koniecznością wyboru między utrzymaniem miasta szczelnie zamkniętego w twierdzy a zapewnieniem odpowiednich warunków do życia przybywającym z zachodu nowym mieszkańcom i zatrzymaniu tych już osiedlonych (Z. Pałat 1999). Starania o usunięcie części umocnień czyniono przez wiele lat; nadburmistrz Richard Witting pertraktował wykup terenów od wojska. Według J. Skuratowicza (1993) wskaźnik gęstości zaludnienia miasta był najwyższy z całej Rzeszy. Dopiero na przełomie wieków wizytujący w mieście cesarz nakazał rozebranie obiektów obronnych rdzenia twierdzy (Z. Pilarczyk 2005).

Było to ważne wydarzenie w historii miasta, mocno wyczekiwane przez ówczesne społeczeństwo. Sposób przekształceń przestrzeni w związku z wykorzystaniem terenów po obiektach militarnych stanowił bardzo ważną kwestię dla władz. Pojawiło się wówczas kilka pomysłów na zaaranżowanie tych obszarów. Autorem jednego z nich był niemiecki urbanista Joseph Stübben. Jego projekt zakładał przeobrażenie terenów pofortecznych w ciąg promienistych i okrężnych ulic rozdzielonych pasem zieleni oraz budowę dzielnicy zamkowej, wyznaczającej nowe centrum miasta. Rozwiązania tego typu, również tego architekta, stosowano już wcześniej w innych europejskich miastach (Wiedniu, Kolonii). Jednak w Poznaniu motywem przewodnim było stworzenie siedziby cesarza przy głównej ulicy, w otoczeniu potężnych gmachów na stosunkowo niedużym obszarze (Z. Ostrowska-Kęmbłowska, J. Skuratowicz 1994). W odróżnieniu od okresu budowy twierdzy poligonalnej (1828–1869), kiedy nie postawiono żadnego większego budynku użyteczności publicznej, początek XX wieku przyniósł całkowitą zmianę stosunku władz pruskich do sposobu wykorzystania przestrzeni (Z. Pałat 1999). Cechą kreowanego krajobrazu zaczęły stawać się liczne gmachy (urzędy, domy handlowe, hotele, banki), spośród których kluczową rolę odgrywały te zlokalizowane w sąsiedztwie zamku. O tym jak dużą wagę przykładano do stworzenia nowego ładu przestrzennego, świadczyć może przyjęcie w 1902 roku ustawy budowlanej oraz liczne komisje i służby powoływane w tym zakresie: Komisja Królewska Rozbudowy Poznania pod kierownictwem Stübbena, Miejska Policja Budowlana, Pracownia Architektoniczna, Komisje do spraw zabudowy

(np.: Komisja Fasadowa). Ponadto w 1903 roku pojawił się nakaz policyjny mówiący o zachowaniu wyglądu starego miasta i ograniczeniu reklam ingerujących w architekturę budynków (Z. Ostrowska-Kęmbłowska, J. Skuratowicz 1994).

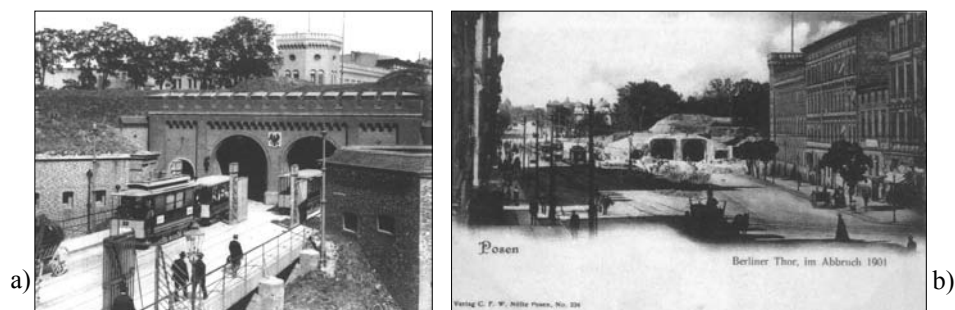

Ryc. 1. *Pharus-Plan Posen* z 1910–1911 r. z zaznaczoną dzielnicą zamkową (zmniejszony)

W pracach przy projektowaniu dzielnicy zamkowej uczestniczył również cesarz. Twórcy chcieli uzyskać określony efekt; w monumentalny, a jednocześnie reprezentacyjny charakter przeobrażanej przestrzeni miały zostać wpisane symbole państwa pruskiego. Planowano, że ten nowo aranżowany fragment Poznania będzie symbolizować, a zarazem narzucać nowe oblicze miasta. Sytuację tę bardzo dobrze obrazuje *Pharus-Plan Posen* w skali 1:10 000 wydany przez Pharos Verlag G.m.b.H. Berlin w 1911 roku (ryc. 1). Na jego podstawie można przede wszystkim wnioskować o głównych przesłankach lokalizacji projektowanego centrum odmienionego miasta. Sygnatury ważniejszych budowli zostały przedstawione w widoku perspektywicznym. Drugim opracowaniem wykorzystanym w badaniach był *Neuster Plan der Provinzial- Haupt- und*

Residenzstadt w skali 1:7500 (ryc. 3). Plan nieznanego autora, wydany przez W. Decker & Co. w Poznaniu, prezentuje stan z 1911 roku.

Według badaczy (H. Grzeszczuk-Brendel 1999) nie bez powodu było zaplanowanie całej dzielnicy na miejscu dawnych murów, z punktem centralnym w miejscu dawnej Bramy Berlińskiej rozebranej w 1901 roku (ryc. 2). W drugiej połowie XIX wieku brama ta była jedną z ważniejszych w rdzeniu, między innymi dlatego, że skierowana była na zachód i stanowiła połączenie z dworcem kolejowym. Początkowo zbudowana jako trójprzelotowa, została potem posze-

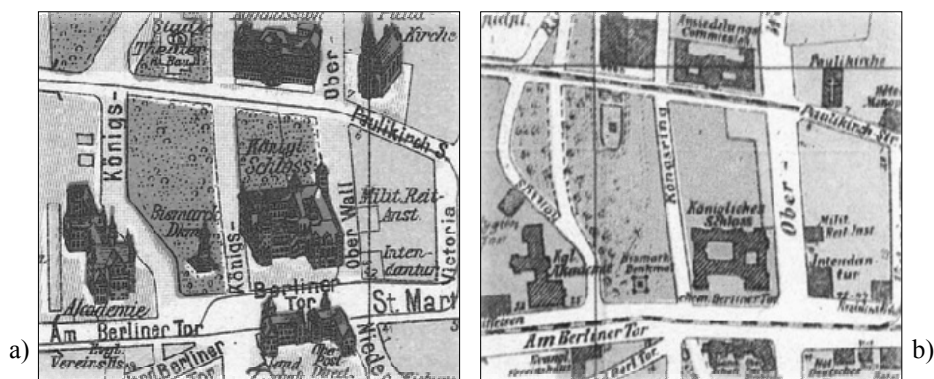
Ryc. 2. Brama Berlińska na pocztówkach: a – od strony zachodniej, b – z okresu rozbiórki, od strony wschodniej

rzona z uwagi na wzmożony ruch (J. Skuratowicz 1993). W 1880 roku poprowadzono przez nią pierwszą linię tramwajową, pokazaną również na omawianym planie. Według P. Maćkowiaka (2012) poprzez swój monumentalny charakter odwoływała się do motywów normandzkich. Obiekt swoim wyglądem świadczył o trwaniu tych samych, niezmiennych praw. Zatem zarówno jej styl, ranga, jak i umiejscowienie w stosunku do pozostałych bram czyniła to miejsce szczególnie ważnym.

Kolejnym istotnym powodem umiejscowienia dzielnicy cesarza było niedalekie sąsiedztwo nowego dworca. Był to obszar o ważnym znaczeniu komunikacyjnym, gdyż ludność przybywająca do centrum musiała przekroczyć tę część Poznania. Projektanci doskonale to wykorzystali, tworząc w tym miejscu niejako wizytówkę miasta, poniekąd zwodząc nowo przybyłych, gdyż pozostałe fragmenty Poznania miały odmienny charakter. Podobne znaczenie omawiana przestrzeń odgrywała w stosunku do podróżnych nie korzystających z kolei, ponieważ droga przechodząca przez dawną Bramę Berlińską była główną szosą na zachód.

Analizując dokładniej badany fragment planu można wyróżnić w przestrzeni kilka kluczowych elementów, które swoim stylem, funkcją i rozmieszczeniem kreowały ważny przekaz ideologiczny. Składały się na to: Zamek Cesarski, bu-

dynek Ziemstwa, Dyrekcja Poczty, Komisja Osadnicza, Krajowy Bank Spółdzielczy, Dom Ewangelicki, Akademia Królewska, Teatr, pomnik Bismarcka, układ ulic i terenów zieleni (ryc. 3). Wszystko razem tworzyło całość, która była odzwierciedleniem (wyrazem) tak zwanej Ostpolitik lub Hebungspolitik, czyli wzmacniania niemieckości na wschodnich krańcach cesarstwa poprzez podniesienie jakości życia na tych obszarach. Powyższe obiekty pełniły funkcje, które miały zaspokajać potrzeby nowo przybyłych obywateli z zachodu. Wymienione

Ryc. 3. Układ dzielnicy zamkowej w końcu pierwszej dekady XX wieku,
a – *Pharus Plan Posen*, b – *Neuster Plan der Provinzial-Haupt- und Residenzstadt*;
fragmenty planów powiększone

gmachy i inwestycje zostały ukończone w ciągu zaledwie kilku lat od przełomowej wizyty cesarza w Poznaniu na początku XX wieku. Transformacja miasta dokonała się błyskawicznie nadając mu nowe oblicze i wprowadzając je w 1910 roku do elitarnej grupy miast rezydencjonalnych (*Plany Poznania* 2010).

W centralnym punkcie dzielnicy rozplanowano siedzibę władcy – zamek. Pojawił się on na wysokości dawnej Bramy Berlińskiej, zatem miejsce na mapie miasta o ponadprzeciętnym znaczeniu zostało podtrzymane i utrwalone. Być może chodziło również o pokazania poznanianom, że pomimo rozebrania ważnych umocnień pruskich władze wcale nie rezygnują z tych terenów, a wręcz przeciwnie tworzą w tym miejscu siedzibę wielkiego cesarza Niemiec. Od strony dworca budowla dominuje w krajobrazie miasta. Żaden z pozostałych okazałych gmachów nie próbuje nawet z nim konkurować o pozycję w hierarchii. Duże znaczenie miało zaprojektowanie wieży, a w niej kaplicy dla cesarza. Zaplanowana została od strony południowo-zachodniej, zatem jej obecność od razu narzucała jasny komunikat. Naród niemiecki przywłaszczał sobie prawa do symboli cesarstwa rzymskiego i wprost do nich nawiązywał. Także zastosowany styl neoromański, w jakim zbudowano zamek, był elementem tego prze-

kazu. Obiekt ten był siedzibą najwyższego władcy, który z kolei odwoływał się do największej świętości (obecność kaplicy), tym samym czyniąc niepodważalnym fakt pruskiej przynależności tych terenów. Zaborca miał świadomość, że jedynie przez takie zabiegi będzie mógł zaszczerpić zarodek narzuconej państwowości, która z czasem miała się naturalnie rozwijać wraz z przybywającą ludnością z zachodu (Z. Pałat 2011). Chcąc ściągnąć swoich obywateli do Poznania, władze starały się szybko stworzyć wrażenie silnego związku tych terenów z Prusami i dobudować całą otoczkę, która wskazywałaby na odwieczną historię Prus na tych ziemiach.

Naprzeciwko zamku od południa postawiono gmach Ziemstwa Kredytowego i poczty (ryc. 3). Były one zbudowane w tym samym stylu architektonicznym co zamek, jednak pomimo tego nie wyróżniały się, zajmując odpowiednie miejsce w zaplanowanej strukturze. Zamykały przestrzeń nowej reprezentacyjnej części miasta od strony południowej. Zachodnie ściany gmachów poczty i zamku wytyczały przebieg ulicy Wałowej, będącej pamiątką po umocnieniach rdzenia twierdzy. Budynki stojące po drugiej stronie tej ulicy, między innymi budynek intendencji, wyznaczały wcześniej zasięg miasta. Wspomniany budynek pochodzący jeszcze z lat czterdziestych XIX wieku charakteryzowała ośmioboczna wieża, będąca symbolem siły militarnej (widoczna na drugim planie na rycinie 2a). Zachodnia ściana zamku miała niewiele okien, co miało podkreślać odrębność siedziby cesarza od reszty miasta. Ulica Św. Marcin za skrzyżowaniem z Wałową ulegała znacznemu poszerzeniu, aby podkreślić doniosłość i symbolikę tego miejsca (H. Grzeszczuk-Brendel 1999).

W północnej części ulicy Wałowej ideologiczny wydźwięk miały kościół i siedziba Komisji Osadniczej przy skrzyżowaniu z obecną ulicą Fredry (ryc. 3). Kościół Św. Pawła ufundowany przez króla Fryderyka Wilhelma IV powstał jeszcze w latach sześćdziesiątych XIX wieku. Jest to jedyny obiekt w okolicy o charakterze neogotyckim, ponieważ z czasem pochodzenie tego stylu zostało poddane pod wątpliwość (Z. Pałat 2011). Dla poznaniaków był to ewangelicki kościół niemiecki, a detale architektoniczne podkreślały jego pruski charakter. W stosunku do sąsiedniej zabudowy był on cofnięty w głąb, przez co powodował rozszerzenie perspektywy w kierunku zachodnim, na pozostałe kluczowe obiekty dzielnicy. Ponadto kamienica znajdująca się na drugiej stronie wąskiej ulicy Fredry posiadała ścięty narożnik tak, aby od strony kościoła bardziej uwidocznić zamek i wyeksponować jego dominujący charakter. Ten ciąg komunikacyjny cechował się stopniowym rozluźnieniem zabudowy, poczynając od kościoła, poprzez skwer przed zamkiem i budynkiem komisji osadniczej, aż do parku przed operą.

Położona w północnej części dzielnicy siedziba Komisji Osadniczej była miejscem o dużym znaczeniu. Nieprzypadkowe było jej usytuowanie naprzeciw zamku, co miało wskazywać na rangę, jaką władza przywiązywała do kwestii zasiedlania nowych terenów. Potężny, reprezentacyjny gmach został tak wkom-

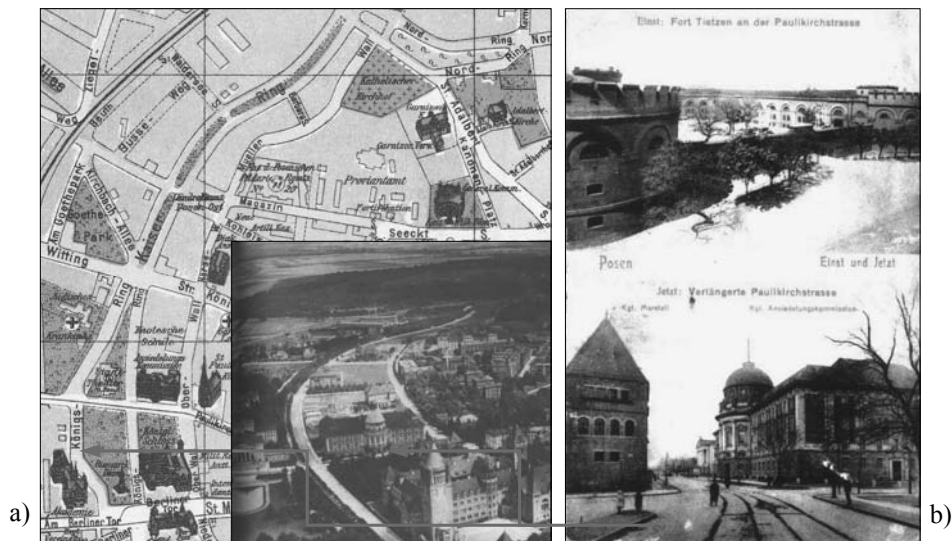
ponowany, aby nie przyćmiewać potęgi zamku. Dodatkową rolę odgrywała roślinność, która z jednej strony przesłaniała monumentalny budynek zwieńczony kopułą, a z drugiej nakierowywała wzrok petentów wprost spod jego wyjścia na siedzibę cesarza. Ten obiekt zbudowano w stylu neobarokowym; dodatkowo jego niemieckość miały podkreślać artystyczne wykończenia fasady. Na dawnych widokówkach Poznania można dostrzec umieszczone przy kopule figury mężczyzn ubranych w różne stroje. Według A. Kronthala (2009) stanowiło to odniesienie do historii ekspansji Prus na kolejne tereny: rycerz zakonny i mnich cysterski, dalej chłop holenderski i salzburski, a na ostatnich dwóch chłopci w stroju westfalskim i szwabskim. Zatem już sama architektura zewnętrzna tego miejsca stanowiła niejako pomnik niemieckiego osadnictwa (Z. Pałat 2011). Jednak dla ówczesnej władzy najważniejsza była instytucja tam funkcjonująca. Komisja została powołana przez rząd już w 1886 roku i odpowiadała za wykup ziem pod niemieckie osadnictwo.

Kolejny obiekt nowego układu stanowił gmach teatru operowego, który zamykał reprezentacyjną przestrzeń od strony północnej. Co prawda na analizowanym planie przedstawiony został jeszcze jako obiekt w trakcie budowy, jednak ukończono go we wrześniu 1910 roku. W charakterystycznym dla klasycyzmu tympanonie umieszczono cytaty Z. Schillera dotyczące godności ludzkiej. Był to kolejny przejaw prowadzonej polityki skierowany głównie do ludności niemieckiej. Opera miała zaspokajać potrzeby nowego społeczeństwa związane ze sztuką, zatem była tym narzędziem, którym wprost realizowano podnoszenie tych ziem na wyższy poziom cywilizacyjny. Zastosowany styl neoklasycystyczny odwołuje się w swych założeniach do architektury starożytnego Rzymu, antyku. Na każdym kroku widoczne były odwołania do określonych symboli i spójnego programu realizowanego w dzielnicy zamkowej. Na podkreślenie zasługuje fakt dużej roli, jaką w całym tym układzie odgrywały tereny zielone. Na rycinie 3 widoczne są dwa główne skwery, ogród zamkowy i park wypełniający rozległy teren pośrodku kreowanej przestrzeni. Obszar ten stanowił łącznik pomiędzy wszystkim rozmieszczonymi wokół obiektami. Mimo że budowle reprezentowały różne style, pełniły odmienne funkcje, to jednak razem tworzyły spójną całość. Wypełniająca zieleni tonowała potęgę gmachów, czyniąc ogólny krajobraz przyjemnym w odbiorze. Tereny zielone służyły ponadto jako przestrzeń rekreacyjna, które według ówczesnej władzy miały duże znaczenie (W. Karolczak 1993). Uwagę ludności przybywającej do miasta od zachodu przykuwał najpierw zamek, jednak zaraz obok stał wyeksponowany na tle parku i opery pomnik Bismarcka. Już kilka lat wcześniej uczczono postać kanclerza sadząc na Wildzie w 90-tą rocznicę jego urodzin dąb jego imienia. Pomnik, na którym prawa dłoń Bismarcka spoczywała na mapie Prowincji Poznańskiej stanął na placu w 1903 roku (A. Kronthal 2009). Jednoznaczny przekaz miał utwierdzać mieszkańców i przyjezdnych o pełnej kontroli sprawowanej przez cesarza we wschodnich dzielnicach.

Domknięcie całości stanowi zabudowa od strony zachodniej, rozmieszczona wzdłuż ulicy, której kształt wyznaczyły dawne obiekty twierdzy poligonalnej. Rozpatrując jej elementy od północy, najpierw zaznaczono pojedyncze budynki. Były to wille zamożnych mieszczan, których lokalizacja miała dopełniać obrazu siedziby cesarza żyjącego w otoczeniu lojalnych poddanych (J. Skuratowicz 1993). Ostatni z obiektów przedstawiony na rozpatrywanym fragmencie planu w widoku ukośnym to siedziba Akademii Królewskiej. Budynek w stylu renesansowym powstał w 1904 roku.

Wcześniej w tym miejscu znajdował się Ogródek Cesarski, w którym między innymi wystawiano przedstawienia i funkcjonowała kawiarnia (A. Kronthal 2009). Wybudowana akademia miała realizować zapotrzebowanie społeczeństwa na naukę i sztukę, co odzwierciedlały figury umieszczone w fasadzie gmachu. Akademia Królewska powstała w efekcie odrzucenia pomysłu budowy Domu Stowarzyszeń Niemieckich, który miał stać się centrum życia kulturalnego. Po rezygnacji z tego pomysłu powstały w sąsiedztwie trzy niezależne obiekty o odrębnych funkcjach. Obok Akademii zbudowano bank, a po drugiej stronie drogi prowadzącej przez dawną Bramę Berlińską pojawił się Dom Ewangelicki (Pałat 2011). Oba budynki zostały oznaczone na planie szarymi sygnaturami i opisane (ryc. 3). Poza ich zróżnicowanym znaczeniem ważny był sposób, w jaki kreowały nową przestrzeń Poznania. Ich kształt, rozmiar oraz rozmieszczenie stworzyły bramę do odmienionego miasta. Dopiero po jej przekroczeniu, wyłaniał się widok miasta, rezydencji. Budynki te stanowiły barierę między wykopem linii kolejowej i dzielnicą cesarską. Nowi przybysze wkraczając do miasta od strony dworca musieli przejść przez stosunkowo wąski prześwit wyznaczany przez potężne gmachy. Taki układ wprowadzał element zaskoczenia i zdumienia, gdyż nagle oczom przyjezdnych ukazywał się średniowieczny zamek wraz ze spójnie zaaranżowaną przestrzenią dookoła. Jak widać na planie, ulica prowadząca od dworca na wysokości pomnika Bismarcka ulegała znacznemu poszerzeniu, podkreślając tym samym reprezentacyjność tego fragmentu przestrzeni.

Plany przedstawiające Poznań w pierwszej dekadzie XX wieku pokazują zagęszczenie siatki ulic w mieście. Najważniejsze ciągi komunikacyjne powstałe na początku XX wieku to wspomniane wcześniej ringi. Były one integralnym elementem nowego ładu przestrzennego autorstwa Stübgena. Ich całościowy przebieg prezentuje rycina 1, gdzie widać jak przechodzą po łuku przez miasto z południowego wschodu w kierunku północnym. W części południowo-zachodniej widoczne są na planie towarzyszące im skwery, których narys jest pozostałością po obronnych bastionach. Jeden z nich, Bastion Tietzen wypełniał wcześniej przestrzeń, na której zbudowano dzielnicę zamkową (ryc. 4). Główny projektant dużo uwagi przykładał do rozplanowania terenów zielonych. Okazalej, ponadprzeciętnej dzielnicy towarzyszyły wyróżniające się trasy o wysokich walorach estetycznych. Nowatorskie na tle XIX-wiecznej topografii Poznania

Ryc. 4. Przekształcenie bastionów w reprezentacyjne arterie – ringi (a) oraz wytyczenie nowych ulic (b)

obiekty liniowe nacechowane były dyktowaną ideologią. Na planach widnieją nazwy ulic, które w przypadku kolejnych fragmentów ringu miały pokazywać społeczną karierę Hohenzollernów (ryc. 3, 4) (A. Kronthal 2009). Rozpoczynając od Warty, na południu Poznania poszczególne odcinki nosiły nazwy: Ring Burgrabiowski, Margrabiowski, Książęcy, Królewski, Cesarski. Pozostałe ulice w tym okresie powstawały i rozwijały się głównie poprzez włączanie kolejnych przyległych osad w granice miasta. Dawny układ topograficzny centrum nie ulegał deformacji, a jedynie gdzieś tam zagęszczeniu.

Większa rewolucja dokonywała się w zakresie nazewnictwa ulic, a jej nasilenie nastąpiło na przełomie XIX i XX wieku (ryc. 1). Część niemieckobrzmiących nazw pochodziła jeszcze z okresu średniowiecza, natomiast nowe brzmienia wywodziły się głównie od nazwisk polityków, oficerów i zasłużonych obywateli pruskich. Pojawiały się również nazwy przymiotnikowe, np. Królewska, Dworcowa, Zielona. Ta grupa nie uwierała tak społeczeństwa polskiego, ponieważ stosowano odpowiedniki słów rodzimych. Poznaniacy nie pozostali jednak bierni wobec fali nazwisk upamiętniających nację obcą. W związku z tym wydano opracowania, które zawierały tłumaczenia nazw na język polski. Zagraniczne nazwiska zamieniano na zasadzie zastępowania ich słowem polskim o podobnym brzmieniu, np.: Maybacha – Majowa, Bossego – Bosa, Moltkego – Malutka lub przez tłumaczenie nazw osobowych na pospolite rzeczowniki, np. Bacha – (Bach) Strumykowa, Steina – (Stein) Kamienna (A. Gąsiorowski 1994).

Publikowane wówczas plany miast, w tym również omawiane opracowania, były także przejawem działań zaborcy, dlatego posiadają niemieckie nazwy ulic (ryc. 1,3,4). Podobne znaczenie miały wydawane kartki pocztowe prezentujące Poznań. Dokonywana sprawnie przemiana miasta otoczonego bastionami w miasto rezydencjonalne była na nich eksponowana i podkreślana (ryc. 4b). Chcąc zachęcić do osiedlania na tych terenach prezentowano stan sprzed kilku, kilkunastu lat oraz aktualny widok, pokazując tym samym dynamikę i rozmach dokonywanych transformacji. Z tego okresu pochodzą również polskie pocztówki, które zawierały treści zupełnie inne, dotyczące historii Polski, a nie dokonania okupanta (Z. Pałat 2011).

3. Podsumowanie

Nowoczesna forma powstająca po 1900 roku skierowana była do zamożnych urzędników niemieckich. Wyraziste i wymowne budowle oraz sposoby zagospodarowania przestrzeni miały wzmacniać jedność przybyłych tu Niemców. Niezbędne dla stworzenia sprzyjającej atmosfery do osiedlania się na tych obszarach było wszczęcie elementów niemieckiej państwowości, podpięcia historii regionu do historii Prus. Czyniono to poprzez liczne odwołania do określonych stylów architektonicznych, do poglądów cenionych w Prusach myślicieli oraz poprzez tworzenie podobnych budowli i całych układów przestrzennych. Usilnie realizowane w pośpiechu nowe oblicze Poznania, mimo że związane z wyczekiwanymi przez poznaniaków zmianami (rozbiórka rdzenia twierdzy), odbierane było przez nich negatywnie. Stawiane na każdym kroku niemieckie symbole oddziaływały wręcz obraźliwie na miejscową społeczność. Realizowane podniesienie cywilizacyjne („der Hebung”), skierowane było konkretnie do obywateli z zachodu. Na podstawie planów widać, że po decyzji usunięcia bastionów twierdzy w 1902 roku terytorialnie miasto uległo otwarciu, jednak wprowadzone zmiany wzmacniały odczucie permanentnej presji ze strony zaborcy. Elementem ówczesnej polityki było również nadawanie miastu kolejnych „zaszczytnych tytułów”, jak: miasto twierdza, miasto rezydencja. Miały one ukryty wymiar symboliczny, gdyż podkreślały pełną kontrolę nad tymi terenami i sprawnie funkcjonujący system rządzenia, dzięki któremu w krótkim czasie przeniesiono centrum miasta w kierunku zachodnim i diametralnie zmieniano jego oblicze.

Celem badań było pokazanie nowego sposobu organizacji miasta na początku XX wieku. Wykorzystane materiały kartograficzne pozwoliły na pozyskanie wiedzy o ówczesnym stanie miasta na kilku płaszczyznach. Były to:

- całkowita transformacja sposobu zagospodarowania przestrzeni (forum cesarza zamiast potężnej twierdzy),
- stworzenie nowych jakości (gmachy, ringi, skwery, pomniki),

- ich układ (nieprzypadkowe wzajemne relacje),
- sieć ulic i ich ewoluujące nazwy,
- inwestycje planowane (często niezrealizowane).

Na analizowanych planach Poznania utrwalono zarówno struktury przestrzenne jak i przekaz ideologiczny, jakim nacechowane były poszczególne formy i budowle. Z powodów politycznych stworzono w mieście rezydencję cesarza, która poza demonstracją władzy miała nadawać kierunek dalszego rozwoju i funkcjonowania miasta. Plany ułatwiają wyobrażenie ówczesnych warunków i interpretację realizowanego programu oraz osadzają wydarzenia w czasie. W tym przypadku stanowią unikatowy dowód szybkiego tempa realizacji projektu dzielnicy zamkowej. W niecałe 10 lat od rozkazu cesarza o rozbiórce części twierdzy, przekształcono około 15 hektarów z jej powierzchni (Bastion V i Kawałeczek V) w rezydencję najwyższej klasy.

Oprócz scharakteryzowanego fragmentu przestrzeni, w Poznaniu powstało także wiele innych inwestycji i budowli, które również realizowały ten sam program. Duże znaczenie odgrywały liczne detale, których nie dało się przedstawić na dawnych planach, jednak z resztą założeń tworzyły one spójny przekaz.

Stworzony wówczas nowy krajobraz miasta w dużej mierze przetrwał w topografii Poznania. Oczywiście po odzyskaniu niepodległości wszelkie symbole niemieckie zostały usunięte. Pozostała zabudowa oraz układ ulic, które tworzą współcześnie malownicze oblicze tej części śródmieścia.

Słowa kluczowe: plany Poznania z XX wieku, dzielnica cesarska, miasto rezydencjonalne, Hebungspolitik

Literatura

- Gąsiorowski A., 1994, *Nazwy poznańskich ulic*, w: *Dzieje Poznania*, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, tom 2, Warszawa, s. 42–50.
- Grzeszczuk-Brendel H., 1999, *Rezydencja i reprezentacja, Dodatkowe znaczenie dzielnicy zamkowej w Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, cz. 4, s. 236–248.
- Karolczak W., 1993, *Parki Publiczne, skwery i promenady dawnego Poznania (do 1914r.)*, „Kronika Miasta Poznania”, cz. 3–4, s. 38–97.
- Kronthal A., 2009, *Poznań oczami Prusaka wzorowego, Przyczynki do historii zabytków oraz życia artystycznego i umysłowego Poznania*, Poznań, Wydawn. Miejskie.
- Maćkowiak P., 2012, *Twierdza Poligonalna*, Poznań, Wydawn. Święty Wojciech.
- Pałat Z., 1999, *Oblicza Poznania, czyli apokaliptyczna wizja miasta*, „Kronika Miasta Poznania”, cz. 4, s. 222–235.

- Pałat Z., 2011, *Architektura a polityka, Gloryfikacja Prus i niemieckiej misji cywilizacyjnej w Poznaniu na początku XX wieku*, Poznań, Wydawn. PTPN.
- Pilarczyk Z., 2005, *Pozdrowienia z Twierdzy Poznań, Wpływ budownictwa militarnego na rozwój terytorialny miasta*, „Kronika Miasta Poznania”, cz. 1, s. 7–25.
- Plany Poznania*, 2010, Poznań Wydawn. Miejskie.
- Ostrowska-Kęłbowska Z., Skuratowicz J., 1994, *Architektura i budownictwo*, w: *Dzieje Poznania*, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, t. 2, Warszawa, Wydawn. Naukowe PWN, s. 542–558.
- Skuratowicz J., 1993, *Kiedy Poznań stawał się wielkomiejski... (o architekturze przełomu XIX i XX wieku)*, „Kronika Miasta Poznania”, cz. 3–4, s. 98–105.

Cartographic image of Poznań in the time of partitions

S u m m a r y

The nineteenth century in the history of Poznań was a period in which the realized projects and new investments were related to the germanization of these areas. In addition to attempts to interfere in the culture and social life of Poznań, the basis of this process was the creation of a positive image of the city. Individual buildings, land use have to remind people of the power of the empire. Old maps and plans show the state of the city from the late nineteenth and early twentieth century, made changes and their final effect. On the basis of old cartographic materials has become possible to trace the ideas, assumptions and principles that guided the invaders. Exact plans include all details which reflect the image of the city. The aim of the study is to demonstrate the specificity of a new way of organizing the city on the basis of cartographic materials. Conducted an analysis of the topography of Poznań in terms of components that implement the new concept of its operation.

Key words: Twentieth century plans of Poznań, imperial district, residential city, Hebungspolitik